

Gminny Program
Opieki nad Zabytkami
na lata 2013 – 2016

Gmina
Lichnowy

SPIS TREŚCI

1	WSTĘP	3
2	PODSTAWA PRAWNA.....	4
3	UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE (Z UWZGLĘDNIENIEM ZAPISÓW USTAWY O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI Z DNIA 23 LIPCA 2003 R.).....	5
4	UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	12
5	UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	21
6.	OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ (ANALIZA SWOT)	61
7.	CELE STRATEGICZNE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY LICHNOWY.....	63
8.	INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY LICHNOWY	66
9.	ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	67
10.	ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	68

1 WSTĘP

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003, Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) nakłada na gminy obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Mówi o tym artykuł 87 ustawy. Głównym beneficjentem realizacji programu jest społeczność lokalna, która bezpośrednio powinna odczuć efekty jego wdrażania. Dotyczy to nie tylko właścicieli i użytkowników obszarów i obiektów zabytkowych, ale również wszystkich mieszkańców.

Przyjęty przez Radę Gminy w formie uchwały, gminny program opieki nad zabytkami jest elementem polityki samorządowej. Będzie służyć podejmowaniu planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

Program opieki nad zabytkami ma pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe gminy. Wskazane w programie działania są skierowane na poprawę stanu zabytków, ich rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Gminny program opieki nad zabytkami, m.in. poprzez działania edukacyjne, ma też budzić w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, roli i znaczenia lokalnych wartości i wspólnych korzeni. Wspólna dbałość o zachowanie wartości kulturowych wzmacnia poczucie tożsamości, wspiera identyfikację jednostki z tzw. małą ojczyzną.

Gminny program opieki nad zabytkami jest opracowywany na 4 lata. Z realizacji programu Wójt co dwa lata sporządza sprawozdanie, które przedstawia Radzie Gminy. Kolejne sporządzane programy opieki powinny uwzględniać pojawiające się nowe uwarunkowania prawne i administracyjne, zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i aktualny stan zachowania zasobu oraz prowadzone okresowo oceny efektów wdrażania obowiązującego programu.

2 PODSTAWA PRAWNA

Podstawą prawną sporządzenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy są przepisy wynikające z ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.). Ustawa ta wprowadziła obowiązek sporządzania przez gminy gminnych programów opieki nad zabytkami.

Zgodnie z art. 87 wymienionej ustawy, prezydent, burmistrz lub wójt sporządza na okres 4 lat gminny program opieki nad zabytkami. Gminny program opieki nad zabytkami jest uchwalany przez Radę Gminy, po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Program ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określiła główne cele gminnych programów opieki nad zabytkami, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
- Program opieki nad zabytkami jest dokumentem uzupełniającym w systemie planowania. Wyznacza cele i określa instrumentarium służące do ich osiągnięcia.

3 UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE (Z UWZGLĘDNIENIEM ZAPISÓW USTAWY O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI Z DNIA 23 LIPCA 2003 R.)

3.1 Obowiązek sporządzania gminnych programów opieki nad zabytkami

Obowiązek sporządzania gminnych programów opieki nad zabytkami określa zapis art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.). W myśl art. 87 tej ustawy:

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.
2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:
 - 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
 - 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
 - 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
 - 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
 - 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
 - 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
 - 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.
4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
5. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

3.2 Definicje

Z uwagi na konieczność precyzyjnego odnoszenia się w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami do zapisów ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), przyjęto za ustawą następujące definicje:

- 1.zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2.zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt. 1;
- 3.zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1;
- 4.zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- 5.instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami – instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
- 6.prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- 7.prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba,

uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;

8. roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
9. badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
10. badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
11. badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
12. historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
13. historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
14. krajobraz kulturowy - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;
15. otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków, w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

3.3 Sposoby opieki nad zabytkami w świetle przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Według zapisów art. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) ochrona zabytków

polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej, działań mających na celu:

1. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
2. zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
3. udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
4. przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
5. kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
6. uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 5 ustawy opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

1. naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2. prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3. zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4. korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
5. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W myśl art. 6 ustawy ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1. Zabytki nieruchome będące, w szczególności:
 - krajobrazami kulturowymi,
 - układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego,
 - obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - cmentarzami,
 - parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2. Zabytki ruchome będące, w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. Nr 85, poz. 539, z 1998 r. Nr 106, poz. 668, z 2001 r. Nr 129, poz. 1440 oraz z 2002 r. Nr 113, poz. 984),
- instrumentami muzycznymi,
- wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3. Zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyskami,
- kurhanami,
- relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Art. 6 ustawy mówi również, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

W ustawie znajdują się zapisy precyzujące formy ochrony zabytków. Art. 7 ustawy stanowi, iż formami ochrony zabytków są:

1. wpis do rejestru zabytków;
2. uznanie za pomnik historii;

3. utworzenie parku kulturowego;
4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.4 Opieka nad zabytkami jako zadanie własne gminy

Obowiązki jednostek samorządowych określają zarówno przepisy ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), jak również ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2001 r., Nr 142, poz. 1591 z późn. zm.).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa obowiązki oraz kompetencje gminy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Obowiązki są określone m.in. w art.22, pkt.4 narzucającym obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków, art.87 regulującym sporządzenie na okres czteroletni gminnych programów opieki nad zabytkami, oraz w art.18 i 19 nakazujących uwzględnianie zapisów tych programów przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania.

Ponadto w nowelizacji ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia z dnia 18 marca 2010 r., która weszła w życie 5 czerwca 2010 r., do art. 19 dodano ust. 1a wskazujący zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w decyzjach o ustaleniu inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej oraz decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Są to zabytki wpisane do rejestru wraz z ich otoczeniem oraz zabytki nieruchomości, znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków.

Dodatkowo w artykułach 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71 i 72 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawarte są szczegółowe określenia obowiązków samorządu dla objętych ochroną zabytków, które są własnością gminy lub są w jej posiadaniu.

Dodatkowo art. 81 i 82 regulują możliwość udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organ stanowiący gminy, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Na podstawie art. 96 istnieje także możliwość, iż wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia,

prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom i powiatom, a także związkom gmin i powiatów, położonym na terenie województwa.

W Ustawie o samorządzie gminnym, w rozdziale 2, określone są zadania odnoszące się wprost lub pośrednio do ochrony zabytków. Art. 6. 1. mówi, iż do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów, co za tym idzie również opieka nad zabytkami. Art. 7. 1. doprecyzowuje, że zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy, co może się przekładać na działania związane z opieką nad zabytkami w kontekście: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, kultury, w tym bibliotek gminnych i innych placówek upowszechniania kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy i współpracy z organizacjami pozarządowymi.

4 UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1 Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy, jest zbieżny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w dokumentach:

- **Tezy do Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.**

W Tezach do Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajduje się szereg zapisów mających istotny wpływ na niniejszy dokument. Należą do nich zapisy określające cele Programu i zasady ochrony konserwatorskiej.

We wstępie do Tez określono główne cele programu, którymi jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce. Celem jest także stworzenie wykładni porządkującej sferę ochrony poprzez wskazanie siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich:

1. Zasady *primum non nocere* (po pierwsze nie szkodzić);
2. Zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
3. Zasady minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekonicznych),
4. Zasady, zgodnie, z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
5. Zasady czytelności i odróżnialności ingerencji,
6. Zasady odwracalności metod i materiałów,
7. Zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą zarówno konserwatorów - pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów - restauratorów dzieł sztuki, konserwatorów architektów, urbanistów, budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych – codziennych konserwatorów zabytkowych świątyń.

W rozdziale 2 „Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami”, zagadnienia zostały opisane w sposób określający po pierwsze cel, a następnie kierunki działania.

Dotyczy to w szczególności stanu zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych, stanu zabytków techniki, pomników historii, obiektów z Listy Dziedzictwa Światowego UNESCO, (dla tych tematów wspólnym jest utworzenie krajowej ewidencji w systemie cyfrowym oraz monitoring stanu i sposobów wykorzystania), stanu służb konserwatorskich, stanu opieki nad zabytkami i wreszcie stanu uregulowań prawnych.

Rozdział 3 „Działania o charakterze systemowym” mówi o powiązaniu ochrony zabytków z polityką ekologiczną, dotyczącą ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa oraz o wypracowaniu strategii ochrony dziedzictwa i wprowadzeniu jej do polityk sektorowych.

W rozdziale 4 „System finansowania” omówione są aspekty stworzenia sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej.

W kolejnym, rozdziale 5 „Dokumentowanie, monitorowanie i standaryzacja metod działania” omówione jest dokumentowanie poprzez tworzenie systemu i stale aktualizowanych, elektronicznych baz informacji o zasobach oraz stanie zabytków w Polsce i ich dokumentacji; wypracowanie spójnego systemu dokumentowania badań, stanu zachowania oraz określania i certyfikacji wartości zabytkowych, wspólnego dla wszystkich typów zabytków; monitorowanie - poprzez gromadzenie stale aktualizowanej wiedzy o stanie zachowania, postępach i wynikach prac konserwatorskich i restauratorskich, zagrożeniach, prawidłowości zarządzania i bezpieczeństwie użytkowania obiektów zabytkowych oraz o innych formach ochrony dziedzictwa oraz ujednoczenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych.

Rozdział 6 „Kształcenie i edukacja”, porusza fundamentalne zagadnienie stałej pracy nad wzrostem świadomości, dotyczącym wartości dziedzictwa kulturowego i jego ochrony w życiu i prawidłowym funkcjonowaniu społeczeństwa.

W rozdziale 7 „Współpraca międzynarodowa” opisane są zagadnienia mające na celu wzmocnienie obecności Polski w światowym i europejskim środowisku działającym na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i promocja polskich osiągnięć w tej dziedzinie.

- **Narodowa strategia rozwoju kultury na lata 2004–2013.**

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy, jest zbieżny z głównymi zadaniami Programu Operacyjnego nr 9 „Dziedzictwo kulturowe”, do których należy intensyfikacja ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym kompleksowa poprawa stanu zabytków oraz rozwój kolekcji muzealnych, poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększenie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym także dziedzictwa archeologicznego),

kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele inne niż kulturalne, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego. Główne założenia Strategii dokumentu, wytyczające kierunki przy tworzeniu Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami to m.in. działania zmierzające do aktywnego zarządzania zasobami materialnego dziedzictwa kulturowego poprzez poprawę stanu zabytków, zwiększenie ich dostępności dla turystów, inwestorów, mieszkańców, min. poprzez adaptacje, zwiększenie atrakcyjności regionów poprzez wykorzystanie przez nie wartości wynikających z lokalnego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz edukacja i wdrażanie metod nowoczesnego administrowania związane z ochroną i zachowaniem zabytków.

Beneficjentami Programu mogą być m.in. samorządowe instytucje kultury i jednostki samorządu terytorialnego. Zadania Programu będą realizowane poprzez:

- **Priorytet 1. Rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych,** realizowany bez udziału środków europejskich, dotyczący bezpośrednio:
 - rewitalizacji historycznych obszarów miejskich;
 - ochrony i zachowania krajobrazu kulturowego wsi;
 - rewitalizacji, rewaloryzacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele inne niż kulturalne historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, w tym zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli obronnych, parków i ogrodów;
 - rewaloryzacji i konserwacji zabytków budownictwa drewnianego;
 - rewaloryzacji zabytkowych cmentarzy oraz renowacji, ochronie i zachowaniu miejsc pamięci i martyrologii w kraju i za granicą;
 - prowadzenia badań archeologicznych i zabezpieczenia zabytków archeologicznych;
 - konserwacji zabytków ruchomych (niewchodzących w skład zasobów muzealnych), w tym w szczególności wystroju i historycznego wyposażenia kościołów w kraju i zagranicą;
 - dokumentowania zabytków (w tym badania naukowe i inwentaryzacja) w kraju i za granicą;

- zabezpieczenia przed skutkami klęsk żywiołowych, zniszczeniem, kradzieżą i nielegalnym wywozem zagranicę zabytków ruchomych i nieruchomych;
 - ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego.
- **Priorytet 2. Rozwój i konserwacja kolekcji muzealnych, realizowany bez udziału środków europejskich, dotyczący bezpośrednio:**
 - zakupu dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych;
 - zakupu starodruków i archiwaliów;
 - konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych w kraju i za granicą;
 - wspierania muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych;
 - dofinansowania wykonania kopii starodruków inkunabułów.
 - **Narodowy program kultury Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego na lata 2004–2013 i Sektorowy Program Operacyjny Rozwój Kultury i Zachowanie Dziedzictwa Kulturowego.**

Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” jest dokumentem służącym wdrożeniu Narodowej Strategii Rozwoju Kultury w latach 2004 – 2013 w sferze spuścizny kulturowej Polski, stworzonym przez zespół ekspertów przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Jego celem jest poprawa stanu i dostępności zabytków poprzez:

1. tworzenie warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków,
2. kompleksową rewaloryzację zabytków i ich adaptację na cele społeczne,
3. zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości,
4. tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
5. promocję polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą,
6. wzmocnienie zasobów ludzkich w sferze ochrony zabytków,
7. podnoszenie świadomości społecznej dotyczącej dziedzictwa kulturowego,
8. zabezpieczenie zabytków i archiwaliów przed nielegalnym wywozem za granicę.

Narodowy Program Kultury wskazuje możliwości finansowania ochrony dziedzictwa kulturowego ze środków publicznych: z budżetu Ministra Kultury,

jednostek samorządu terytorialnego oraz funduszy strukturalnych, np.: Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego - jego możliwości dla sektora kultury dotyczą przede wszystkim tworzenia, modernizacji i rozwoju infrastruktury w tym obszarze, w tym rewaloryzacji i adaptacji obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe lub przemysłowe. Odnosi się to przede wszystkim do tworzenia centrów kulturalnych, traktowanych jako miejsce spotkań i odgrywających znaczną rolę w wymianie kulturalnej oraz otwarciu się regionu na zewnątrz. Szczególną kategorią w infrastrukturze kulturalnej są zabytki i muzea, które mają potencjał ekonomiczny. Mogą one stanowić atrakcję turystyczną, przyczyniając się do wzrostu zainteresowania regionem zarówno dla turystów, jak i w sposób pośredni dla inwestorów. Kolejną możliwością daje Europejski Fundusz Społeczny ukierunkowany zwłaszcza na procesy dostosowawcze i unowocześnianie polityki zatrudnienia. Możliwość finansowania kultury w tym wypadku polega na tym, że działalność związaną z poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i produkcją kulturalną może bezpośrednio lub pośrednio przyczyniać się do wzrostu liczby miejsc pracy. Najczęściej projekty kulturalne z tego zakresu są bezpośrednio lub pośrednio związane z promocją danego obszaru, a także ulepszeniem usług związanych z turystyką. Efekty działalności kulturalnej wykraczają jednak daleko poza podniesienie atrakcyjności turystycznej.

4.2 Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

- **Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020**

Treść Strategii Województwa Pomorskiego (uchwała nr 458/XXI/12 z dnia 24 września 2012r.) określa 8 założeń :

1. Strategia jest narzędziem kreowania rozwoju , ukierunkowującego dostępne instrumenty finansowe i regulacyjna.
2. Strategia obejmuje wyłącznie te zagadnienia , na które Samorząd Województwa Pomorskiego i jego partnerzy w regionie mają rzeczywisty wpływ.
3. Strategia nie obejmuje kwestii czysto lokalnych chyba, że zachodzi ścisły związek między potrzebami i potencjalnymi lokalnymi a interesami regionalnymi lub też, gdy lokalne deficyty istotnie ograniczają możliwości rozwojowe.
4. Strategia nie skupia się na sprawach o charakterze rutynowym, należących do sfery bieżącego funkcjonowania oraz wykonywania zadań i obowiązków prawnych przez przedmioty działające w regionie.
5. Strategia jest selektywna i skoncentrowana na definiowaniu celów i kierunków działania, odzwierciedlając dokonane wybory strategiczne.
6. Strategia wyznacza cele poddające się weryfikacji i ustanawia zobowiązania do określonych działań i efektów.
7. Strategia zarysowuje kryteria identyfikacji przedsięwzięć wpisujących się w jej realizację.

8. Strategia uwzględnia specyfikę uwarunkowań rozwojowych różnych części województwa, wskazując że nie wszystkie wyzwania rozwojowe mają wszędzie taki sam charakter i ciężar gatunkowy.

Zasadnicze przesłanki, które spowodowało aktualizację Strategii to:

1. Skala i kierunki zmian sytuacji społeczno -gospodarczej w województwie i kraju, spowodowanych m.in. zmieniającymi się uwarunkowaniami i przystąpieniem Polski do UE.
2. Dynamiczne procesy w globalnym, europejskim i bałtyckim otoczeniu regionu, związane głównie z problemami gospodarki światowej, którym to problemom będzie musiało sprostać województwo Pomorskie.
3. Wskazanie szczególnie obszarów wymaganej interwencji w realizacji zadań Strategii.
4. Potrzeba dynamizacji przekształceń społeczno – gospodarczych w Regionie w celu zmniejszenia dystansu w stosunku do silniejszych gospodarczo regionów kraju.
5. Potrzeba wypracowania standardu co do zakresu, struktury i procedury przygotowania i realizacji dokumentów strategicznych.
6. Zmiany prawne i strategiczno – rozwojowe w kraju i w UE, związane z przyjęciem przede wszystkim przez Sejm RP Ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju.
7. Potrzebę określenia strategicznych celów rozwoju województwa w związku z programowaniem i ukierunkowaniem środków UE w kolejnej perspektywie finansowej 2014-2020.

Oceniając pozycję wyjściową województwa stwierdza się, że :

pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych obszarów regionu oraz tradycji morskich oraz historycznych w tym solidarnościowych.

Dziedzictwa kulturowe coraz częściej traktowane jest jako istotny czynnik rozwoju lokalnego (jako sposób na aktywizację gospodarczą, tworzenie nowych miejsc pracy, oraz kreowanie pozytywnego wizerunku danego obszaru). Coraz większego znaczenia zaczynają nabierać kulinarne produkty regionalne i żywność wysokiej jakości. Region posiada także bogatą ofertę turystyczną oraz jedną z największych w kraju baz noclegowych – głównie w rejonie nadmorskim.

Według przedstawionej oceny, mocne strony województwa to: silne poczucie tożsamości oraz unikatowe dziedzictwo i różnorodność kulturowa regionu.

Jako szanse wskazane zostały : aktywność społeczna i jej wzrost oraz zmiana postaw społecznych w -w tym w zarządzaniu posiadanym zasobem oraz w kształceniu ustawicznym. Ważnym aspektem realizacji założeń RPO jest decentralizacja w zarządzaniu rozwojem krajem – w tym finansami.

Przy wskazanym posiadanym zasobie i aktywności społecznej, realizacja założeń związanych z ochroną krajobrazu kulturowego. Strategia wskazuje kierunki działań społecznościom lokalnym a budowany program Opieki nad Zabytkami jest zgodny z jej założeniami.

- **Wizja województwa pomorskiego roku 2020**

Pomorskie w roku 2020 to region:

- trwałego wzrostu, w którym uruchamiane i wykorzystywane są zróżnicowane potencjały terytorialne dla wzmocnienia i równoważenia procesów rozwojowych;
- o unikatowej pozycji, dzięki aktywności społeczeństwa obywatelskiego, silnemu kapitałowi społecznemu i intelektualnemu, racjonalnemu zarządzaniu zasobami środowiska, gospodarczemu wykorzystaniu potencjału morza oraz inteligentnym sieciami infrastrukturalnym i powszechnemu stosowaniu u technologii ekoefektywnych;
- będący liderem pozytywnych zmian społecznych i gospodarczych w Polsce i w obszarze Południowego Bałtyku.

Region cechujący się:

1. **NOWOCZESNĄ GOSPODARKĄ**, atrakcyjną dla rodzimych przedsiębiorców, inwestorów zewnętrznych oraz turystów, naukowców i studentów; efektywnie wykorzystującą unikatowe atuty, związane m.in. z nadmorskim położeniem; opartą na kreatywności, sieciach współpracy i przyjaznym otoczeniu biznesowym, w której sektor B+R odpowiada na zapotrzebowanie przedsiębiorstw; włączoną w międzynarodowe przepływy informacji, wiedzy i kooperacji gospodarczej, naukowej i kulturalnej oraz skutecznie dyskontującą potencjał Obszaru Metropolitalnego Trójmiasta w zewnętrznych i wewnętrznych relacjach gospodarczych.
2. **AKTYWNYMI MIESZKAŃCAMI**, dynamicznymi, przedsiębiorczymi; wszechstronnie się rozwijającymi, podnoszącymi swoje kompetencje i dobrze odnajdującymi się na rynku pracy; tworzącymi wspólnotę zdolną do twórczego współdziałania w różnych sferach życia społecznego; umacniającymi tożsamość regionalną w o parciu o zróżnicowane i bogate dziedzictwo; skutecznie wpływającymi na poprawę efektywności instytucji publicznych zapewniających lepszy dostęp do wyższej jakości usług publicznych.
3. **ATRAKCYJNĄ PRZESTRZENIĄ**, tworzącą trwałe podstawy rozwoju poprzez dostosowanie systemu transportowego i energetycznego do długofalowych potrzeb, racjonalne wykorzystanie zasobów i walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, a także ograniczanie i efektywne rozwiązywanie konfliktów przestrzennych, tworzenie wysokiej jakości przestrzeni oraz przeciwdziałanie skutkom ekstremalnych zjawisk naturalnych w regionie.

- **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego**

Cele ochrony wartości przyrodniczo-kulturowych i krajobrazu w przestrzeni województwa:

1. całościowe ujmowanie dopełniających się zagadnień ochrony środowiska przyrodniczego, wartości kulturowych i krajobrazu,
2. integralne traktowanie materialnych i niematerialnych wartości terenu,

3. gospodarowanie w przestrzeni z uwzględnieniem przenikających się i tworzących wzajemne relacje procesów przyrodniczych i kulturowych, których fizjonomiczno-materialnym wyrazem jest krajobraz.

W Planie wskazano obszary o wysokich walorach historyczno-kulturowych, które predestynowane są do utworzenia parków kulturowych. Jednym z takich obszarów są Żuławy, określone jako obszar występowania wysokich i umiarkowanych walorów przyrodniczo-kulturowych.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy zgodny jest z zapisami Planu zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego.

- **Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014**

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego powstał jako dokument służący podejmowaniu planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania oraz koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego przez samorząd województwa. Obejmuje on min. omówienie uwarunkowań prawnych, analizę związków z innymi dokumentami programowymi, szczegółowe przedstawienie zasobów dziedzictwa kulturowego województwa, diagnozę dotyczącą stanu ochrony tych zasobów, a także cele strategiczne w zakresie opieki nad zabytkami. Zakończeniem programu są zapisy dotyczące sposobu jego wdrażania i monitorowania. Obecny program jest kontynuacją założeń zawartych w programie na lata 2007-2010.

W Programie określono kierunki pożądanych działań oraz typy działań wspierających. Przedstawione zapisy Programu zmierzają do ochrony samych zasobów, jednakże z naciskiem na ich wykorzystanie w działaniach prorozwojowych podejmowanych zarówno przez samorząd województwa jak i samorządy lokalne oraz partnerów prywatnych. Szczególny nacisk położono na współodpowiedzialność społeczności lokalnych i partnerów prywatnych za zachowanie elementów dziedzictwa oraz na ich wykorzystanie gospodarcze, w tym ze szczególnym uwzględnieniem turystyki (np. celem strategicznym rozwoju turystyki ma być „ budowanie markowych produktów turystycznych opartych na zasobach dziedzictwa kulturowego”)

W Programie podkreślono znaczenie tożsamości regionalnej, wielokulturowości regionu, związki zagadnień ochrony środowiska kulturowego z celami rozwojowymi regionu i ustalonymi w Strategii woj. Priorytetami oraz przyjętą Strategią Rozwoju Turystyki Woj. Pomorskiego na lata 2004-2013 (przyjęta Uchwałą Nr 587/XXXVI/05 Sejmiku Woj. Pomorskiego w dniu 18 lipca 2005r.)

- **Zgodność Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy z dokumentami powiatowymi**

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Malborskiego 2002 – 2012 została opracowana w 2002 r. Misja powiatu: „POWIAT MALBORSKI obszarem w pełni wykorzystującym potencjał produkcyjny oparty na małej i średniej przedsiębiorczości oraz zasobach dla produkcji rolno - spożywczej. Obszar rozwoju gospodarczego oparty na pełnej realizacji programu dla Żuław z zachowaniem walorów środowiska naturalnego zapewniającego silną pozycję powiatu na całym Pomorzu.

Strategia uwzględnia w swych celach podjęcie działań w kierunku podwyższania atrakcyjności powiatu poprzez wielokierunkową promocję powiatu, kontrakty partnerskie z samorządami Unii Europejskiej, estetyzację gmin powiatu.

W strategii powiatu malborskiego wskazano brak bazy turystycznej w gminie Lichnowy, ale jednocześnie duży potencjał dla rozwoju turystyki w postaci unikatowego krajobrazu i bogactwa zasobów dziedzictwa kulturowego.

5 UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Lichnowy

Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy Lichnowy została sporządzona w 2007 r. Jednym ze strategicznych celów rozwoju wskazano wykorzystanie dziedzictwa kulturowego. W Strategii zaznaczono, że gmina Lichnowy posiada bardzo cenne dziedzictwo kulturowe w postaci licznych obiektów architektonicznych o walorach zabytkowych, zachowanych historycznych układach miejscowości oraz harmonijnego krajobrazu. Gmina ma wysoki potencjał rozwojowy, np. dla rozwoju turystyki, dotychczas nie wykorzystywany. W związku ze spodziewanymi zagranicznymi środkami pomocowymi przewiduje się liczne programy wsparcia dla obszarów o zachowanej tożsamości kulturowej i nie przekształconych tradycyjnych układów wiejskich, stąd dodatkowa szansa osiągnięcia tego celu strategicznego i poprawy poziomu życia mieszkańców, szczególnie rozwijających infrastrukturę turystyczną.

- **Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Lichnowy**

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Lichnowy jest podstawą bieżących działań władz samorządowych gminy, jak też planów rozwojowych, w tym materiałem merytorycznym i dokumentem koordynującym opracowania planistyczne dotyczące gminnej gospodarki przestrzennej. Wskazane zostały w nim obiekty i tereny objęte ochroną prawną, jak też obszary i obiekty proponowane do wpisu do rejestru zabytków.

Na rzecz ochrony dóbr kultury i harmonijnego kształtowania krajobrazu kulturowego wyznaczono strefy działań: historyczną, mieszaną i kontynuacji, w których sformułowano zasady eksponowania żuławskiego krajobrazu, uporządkowania przestrzennego osadniczego krajobrazu oraz kontynuację wzorca żuławskiego osadniczego krajobrazu kulturowego.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy zgodny jest z zapisami Studium.

- **Formy ochrony dziedzictwa kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego w gminie Lichnowy**

Dziedzictwo kulturowe chronione jest na podstawie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego; plany te zawierają warunki konserwatorskie dotyczące realizacji nowej zabudowy. Większość planów miejscowych utraciła w 2004 r. moc prawną. Gmina obecnie nie posiada aktualnych planów zagospodarowania przestrzennego.

5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Charakterystyka gminy Lichnowy

Gmina Lichnowy położona jest w powiecie malborskim w części północno-wschodniej województwa pomorskiego. Teren gminy graniczy z gminami: Ostaszewo, Nowy Staw, Miłoradz, Malbork i Tczew. Gmina leży w bezpośredniej zlewni rzeki Wisły i dorzecza Nogat, w regionie Wielkich Żuław Wiślanych. Fragment terenu gminy położony jest w tzw. Międzywalu Dolnej Wisły, gdzie znajduje się Środkowo-Żuławski Obszar Chronionego Krajobrazu, pełniący istotną rolę korytarza ekologicznego rangi krajowej. Gmina Lichnowy ma dogodnie położenie komunikacyjne względem aglomeracji gdańskiej oraz dużych ośrodków miejskich, takich jak Tczew, Malbork, Nowy Staw. Przez teren gminy przebiega magistralna linia kolejowa relacji Gdańsk – Warszawa, a w Szymankowie istnieje stacja kolejowa i w Lisewie Malborskim przystanek osobowy. Przez obszar gminy przebiega znakowany „Nadwiślański” szlak turystyki pieszej biegnący wzdłuż wału przeciwpowodziowego rzeki Wisły oraz projektowany jest jeden z wariantów przebiegu międzynarodowej ścieżki rowerowej. Powierzchnia gminy w granicach administracyjnych wynosi 8 869,5 ha, z czego 90% powierzchni stanowią użytki rolne.

Gmina posiada bogate dziedzictwo kulturowe w postaci licznych obiektów architektonicznych, zachowanych historycznych układach miejscowości oraz harmonijnego krajobrazu, co daje wysoki potencjał rozwojowy w zakresie turystyki.

5.2.2. Historia gminy Lichnowy

Gmina Lichnowy leży na terenie historycznych Żuław Wielkich (Grosse Werder), zawierających się w ramionach Wisły i Nogatu, od Białej Góry po Mierzeję Wiślaną i Zalew. Najdawniejsze ślady obecności człowieka na

Żuławach datować można na około 2.500 do 1.700 lat p.n.e., przypuszczać jednak można, że ówczesne osady miały charakter okresowy. Z terenu gminy Lichnowy najwcześniejsze ślady osadnictwa pochodzą z okresu rzymskiego.

We wczesnym średniowieczu, szczególnie w okresie od VIII do XI w., teren dzisiejszych Żuław podlegał zmianom politycznym, gospodarczym i etnicznym, jakie zachodziły na obszarze basenu Morza Bałtyckiego. Na ich rozwój miały zapewne wpływ dwa duże ośrodki: Truso (IX w.), a później Gdańsk (kon. X w.).

W XII i XIII w., w związku z rozwojem osadnictwa na podmokłych terenach, musiały powstać zaczątki systemu przeciwpowodziowego. Potwierdzają to zachowane w źródłach ślady starego wału na Żuławach Stablewskich oraz wału zbudowanego wzdłuż prawego brzegu Wisły na Żuławach Wielkich. Prawdopodobnie też pod koniec XIII w. usypano wał wzdłuż prawego brzegu Nogatu.

Z połowy XIII w. pochodzą dokumenty księcia Świętopelka świadczące o szerokim wykorzystaniu gospodarczym Żuław.

Najwcześniejsza wzmianka na temat wsi z terenu gminy pochodzi z 1254 r. i dotyczy Lichnow. Kolejne informacje pojawiają się w XIV w. w związku z lokacjami wsi: Lisewo – 1317 r., Boręty i Lichnowy – 1321 r., Szymankowo – 1352 r., Pordenowo i Starynia – 1399 r. Intensywna kolonizacja Żuław związana była z opanowaniem w roku 1308 przez Zakon Krzyżacki Gdańska, Tczewa i innych grodów pomorskich; na prawie chełmińskim lokowano szereg nowych miejscowości lub nadawano prawo starym. W 1309 r. stolica państwa zakonnego została przeniesiona z Elbląga do Malborka. Nastąpił wówczas nowy podział administracyjny Żuław: Żuławy Wielkie podlegały komturstwu malborskiemu.

W 1466 r. w związku z zawartym Pokojem Toruńskim Żuławy przeszły pod panowanie Rzeczypospolitej Polskiej. Po raz kolejny zmienił się podział administracyjny. Teren dzisiejszej gminy Lichnowy znalazł się w dobrach królewskich (w tzw. ekonomii malborskiej).

Gospodarowanie na żyznych ziemiach żuławskich dostarczało dużych dochodów, starano się więc poszerzać i zabezpieczać areał rolny przez budowę nowych wałów, meliorację – kopanie rowów i kanałów, budowanie urządzeń odwadniających – konnych i wiatrowych przepompowni. Zwiększało się także obciążenie chłopów, chociaż pańszczyzna nie rozwinęła się tu znacząco.

Już w latach 20-tych XVI w. do Polski pojawiły się prądy Reformacji z zachodniej Europy. Gdańsk i Elbląg już w połowie wieku były praktycznie protestanckie.

Wiek XVI to także czas nowego osadnictwa w delcie Wisły. Stało się to za sprawą licznie tu przybywających emigrantów holenderskich i północnoniemieckich należących głównie do wyznawców idei mennonickiej. Przybysze posiadali dużą wiedzę z zakresu melioracji i pozyskiwania podmokłych terenów do upraw. Nowi osadnicy wprowadzili też nową formę organizowania wsi (lub folwarków) m.in. długoletnią dzierżawę, czynsz zamiast pańszczyzny. Wraz z nimi pojawiły się gospodarstwa samotnicze, a w nich słynne domy podcieniowe.

Podczas wojny szwedzkiej w latach 1626-1635 tereny gminy uległy stosunkowo niewielkim w skali regionu zniszczeniom. Potop szwedzki (l. 1655-1660) przyniósł już znacznie większe szkody na terenie ekonomii malborskiej. Największe natomiast straty przyniosła wojna północna (przemarsz wojsk, kontrybucje, plądrowanie wsi).

Rozbiory (1772-1795) przyniosły kres panowaniu polskiemu na Żuławach, włączając je do państwa pruskiego, do prowincji Prusy Zachodnie podległej Zarządowi Wojen i Domen w Kwidzynie. Przyłączone ziemie zostały zorganizowane na wzór prowincji pruskich (system podatkowy i prawny). Ze względu na ograniczenie w prawach przez państwo pruskie za czasów Fryderyka Wilhelma II, w latach 1787-1809 większość menonitów zdecydowała się na emigrację.

Duże znaczenie dla Żuław miała podjęta przez władze pruskie decyzja o regulacji dolnego odcinka Wisły. Dzięki przekopaniu nowego ujścia do morza w okolicach Świbna zmalało zagrożenie powodziowe oraz poprawiły się możliwości żeglugowe.

Wojny napoleońskie były kolejnym destrukcyjnym okresem dla wsi żuławskich. Po Kongresie Wiedeńskim (1815 r.) nastąpił ponad stuletni okres pokoju, podczas którego Żuławy rozkwitły gospodarczo.

W wyniku pruskiej regulacji administracyjnej gmina Lichnowy znalazła się w powiecie malborskim.

Sytuacja zmieniła się diametralnie w wyniku traktatu wersalskiego. Po I wojnie światowej gmina Lichnowy wraz z całym obszarem na wschód od Nogaty znalazły się na obszarze Wolnego Miasta Gdańska.

Pod koniec II wojny światowej, na przełomie stycznia i lutego 1945 r. przerwane zostały wały przeciwpowodziowe, w efekcie czego większa część Żuław została zalana.

Nowy ustrój polityczny nie sprzyjał odbudowie gospodarczej Żuław. Nowi osadnicy ze wschodnich rejonów przedwojennej Polski mieli ogromne trudności z zagospodarowaniem podmokłych terenów. Dodatkowo, wprowadzenie

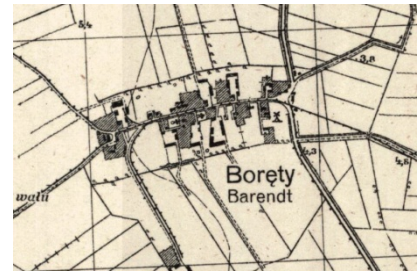
Państwowych Gospodarstw Rolnych przyczyniło się o zanikania wysokiej kultury rolnej i specyficznej kultury wiejskiej. Po 1962 r. przebudowano system melioracyjny.

Po wojnie gmina należała do powiatu malborskiego w województwie gdańskim. W wyniku reformy w 1975 r. zlikwidowano powiaty, a gmina znalazła się w obrębie województwa elbląskiego. Wraz z kolejną reformą administracyjną od 1999 r. przywrócono powiaty, w tym powiat malborski, na terenie którego znalazła się gmina Lichnowy i utworzono województwo pomorskie.

Lata 90-te XX w. wraz z upadkiem ustroju socjalistycznego zaowocowały wzrostem aktywności i zainteresowania mieszkańców własnym regionem.

5.2.3. Charakterystyka wsi

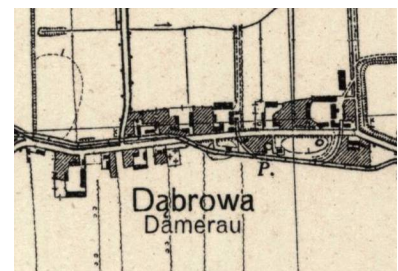
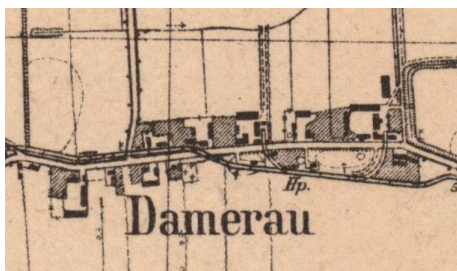
Boręty

Dawne nazwy: Barent, Barend, Barendt (Endersch, Schrötter). Podstawowe dane historyczne: Wieś lokowana w 1321r. przez komtura Wenera von Orseln, na 50 włókach. W 1776 r. jako mieszkaniec wsi wzmiankowany był Izaak Wall. W 1820 roku wieś liczyła 384 mieszkańców, w tym 4 mennonitów.

Układ przestrzenny: wieś ulicowo – placowa. Historyczny układ wsi częściowo zacierza się.

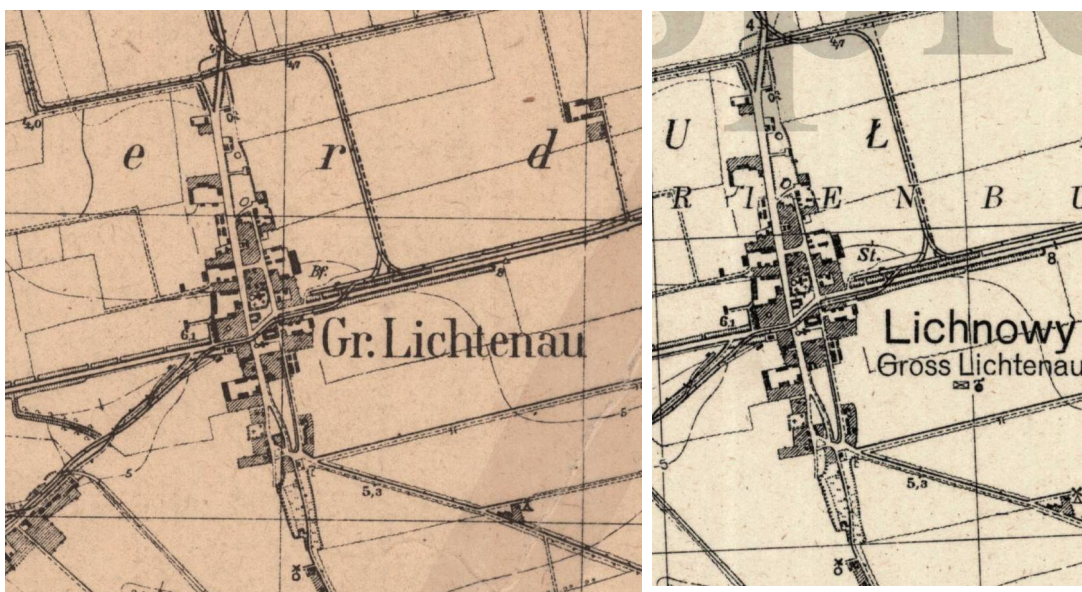
Dąbrowa

Dawne nazwy: Damerau (Gotha, Endersch, Schrötter). Podstawowe dane historyczne: Wieś wzmiankowana w 1316 r., lokowana w 1352 r. przez Winricha von Kniprode na prawie chełmińskim. W 2 poł. XIXw. areał wsi liczył 100 włók, żyło 357 mieszkańców, stało 21 domów.

Układ przestrzenny: wieś ulicówka na osi wschód - zachód. Zabudowania po obu stronach drogi, ale z większymi gospodarstwami po północnej stronie oraz cmentarzem w zachodniej części wsi po południowej stronie. W krajobrazie kulturowym czytelny układ siedlisk, oraz częściowo rozłogi pól po północnej i południowej stronie wsi.

Lichnowy

Dawne nazwy: Lichtenowe, Gross Lichtenau (Gotha, Endersch, Schrötter)

Podstawowe dane historyczne: Wieś wzmiankowana w 1254 roku (Lichtenowe), w 1321 lokacja na prawie chełmińskim przez wielkiego komtura Henryka von Orseln, wspólnie z Lichnowami Małymi o 84 włókach. W 1776 r. wymienione nazwiska mennonitów: Regehr, Warckentin, Willms. W 1820 r. we wsi było 558 mieszkańców, w tym 20 mennonitów. W 2 poł. XIX w. areal wsi liczył 212 włók, mieszkało w niej 459 katolików, 233 ewangelików i 27 mennonitów, stały 54 domy. Pośród największych właścicieli ziemskich wymienia się Aarona Claassena, który posiadał 120 ha ziemi.

Układ przestrzenny: wieś ulicowo - placowa na osi północ – południe, z kościołem otoczonym cmentarzem w centrum, przed którym krzyżują się drogi w kierunku północnym do Nowej Cerkwi, zachodnim do Lisewa i wschodnim do Nowego Stawu. Po południowej stronie skrzyżowania znajdował się kościół ewangelicki, zaś w południowej części wsi, po zachodniej stronie ul. Wiatracznej cmentarz mennonicki.

W krajobrazie kulturowym czytelny układ przestrzenny wsi, lokalizacja siedlisk.

Lichnówki

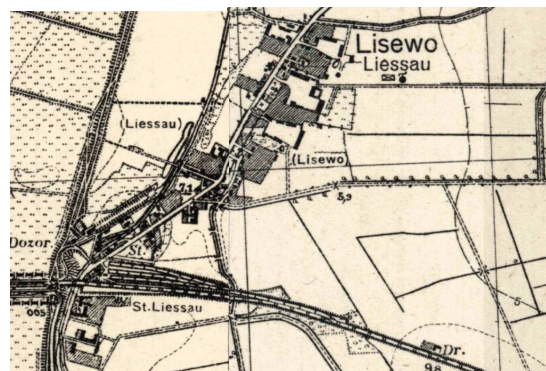

Dawne nazwy: Lichtenau Klein (Gotha, Endersch, Schrötter).

Podstawowe dane historyczne: Wieś wzmiankowana w 1321 r., lokowana w 1341 przez Wenera von Orseln na prawie niemieckim, z uposażeniem 71 włók. Do XVIII w. we wsi była kaplica. W 1776 r. wymieniane były nazwiska mennonitów - Barckmann, Friesen, Claassen, Mattis, Neyfeldt, Penner, Toews. W 1820 r. na 341 mieszkańców 44 było menonitami.

Układ przestrzenny: wieś ulicowo - placowa, w środku wsi znajduje się dawny cmentarz menonicki. Krajobraz kulturowy wsi zachowany dobrze, czytelny układ przestrzenny.

Lisewo Malborskie

Dawne nazwy: Liessau (Schrötter).

Podstawowe dane historyczne: Wieś lokowana w 1317 r. W dokumencie lokacyjnym znajduje się uposażenie dla kościoła parafialnego. Około XVIII wieku powstały tu umocnienia ziemne dla twierdzy Tczew. W pobliżu wsi Lisewo wzniesiono w latach 1862-69 szańce otoczone fosą, mające za zadanie obronę Tczewa od strony wschodniej. W związku z późniejszą korektą wału wiślanego elementy te uległy całkowitemu zniszczeniu. Poprzez wtórną zabudowę w XIX w. nastąpiło przekształcenie dawnego układu wsi. Między innymi w latach 20-tych XX wieku powstała we wsi spora stacja rozrządowa kolei. Układ przestrzenny: pierwotny układ przestrzenny zatarty.

Parszewo

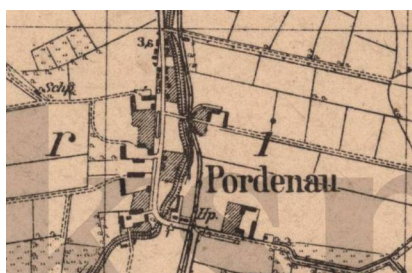

Dawne nazwy: Parschau (Endersch, Schrötter)

Podstawowe dane historyczne: Wieś wzmiankowana w 1321 r. założona w 1355 r. o wielkości 30,5 włók. Odnotowany został właściciel domu podcieniowego z 1788 r. Salomon Eck, właściciel 2 włók i 19,5 mórg ziemi.

Układ przestrzenny: ulicówka. Krajobraz kulturowy wsi w stanie zaniku. Dawny ewangelicki cmentarz z fragmentaryczną obsadą starodrzewu lipowego, bez nagrobków, czytelny rozłóg pól i sieć kanałów melioracyjnych.

Pordenowo

Dawne nazwy: Pordenau (Gotha, Endersch, Schrötter)

Podstawowe dane historyczne: Wieś lokowana w 1399 r. lub w 1410 r., zasiedlona ponownie w XVII w. jako część wsi Lichnowy Wielkie. W 1776 r. wymieniono nazwiska mennonitów: Ens, Esaul, Harder, Claassen, Sawatski, Wiens, Woelcke. W 1820 r. miejscowość liczyła 208 mieszkańców w tym 50 mennonitów. W 1869 r. było tu 245 mieszkańców, w tym 51 mennonitów, stało 20 domów. W 1936 r. na 277 mieszkańców mieszkało 36 mennonitów. W 1800 roku wybudowany został drewniany Bethhaus (dom modlitwy), dla mieszkańców okolicznych wsi: Palczewa, Boręt, Dąbrowy, Lisewa, Wielkich i Małych Lichnow, Parszewa, Nowej Cerkwi i Gniazdowa.

Układ przestrzenny: ulicówka w osi północ – południe, z obustronną zabudową. Na północ od wsi, po wschodniej stronie drogi pojedyncze zabudowania kolonijne oraz cmentarz mennonicki. Krajobraz kulturowy zachowany częściowo, czytelny układ siedlisk, oraz rozłogi pól, cmentarz mennonicki silnie

zdeprawiony, Bethhaus zniszczony po 1945 r. Drogi obsadzone starodrzewem lipy dębu, jesionu i kasztanowca.

Starynia

Dawne nazwy: Altenau (Endersch, Schrötter).

Podstawowe dane historyczne: Wieś założona w 1399 r. W 1885 roku jej powierzchnia wsi wynosiła 481 ha, mieszkało tu 111 katolików, 34 mennonitów i 12 ewangelików. W 1820 r. wieś liczyła 56 mieszkańców, w tym 20 mennonitów.

Układ przestrzenny: ulicówka, (przysiółek ulicowy), zabudowę tworzyły 3 duże gospodarstwa po zachodniej stronie wsi i jedno po wschodniej. Krajobraz kulturowy wsi zachowany dobrze, czytelny układ przestrzenny, zieleń drożna oraz przydomowa.

Szymankowo

Dawne nazwy: Simonsdorf, Simonsdorff (Gotha, Endersch, Schrötter).

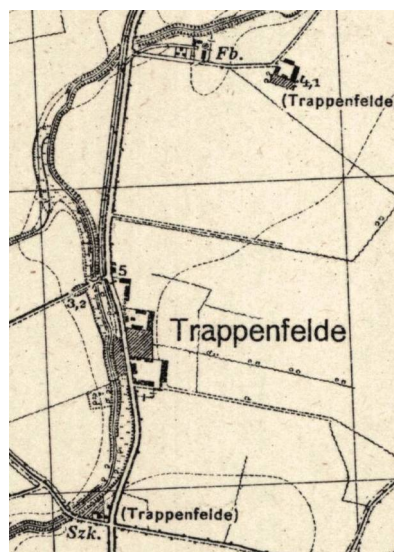
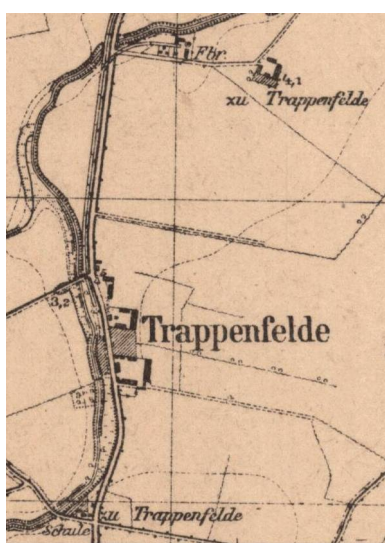
Podstawowe dane historyczne: Wieś założona w 1352 r. Koloniści olenderscy przybyli tu zapewne w XVII w. W 1776 r. wymieniono nazwiska mennonickich rodzin: Barckmann, Ens, Epp, van Riesen, Harder, Issac, Penner, Zachariasz. W 1820 r. zamieszkiwało wieś 37 mennonitów. Wraz z budową linii kolejowej Malbork - Gdańsk usypany został nasyp wiaduktu drogowego, który podzielił miejscowość na część północną i południową. Część północna zachowała swój

rolniczy układ, w południowej zaczęły powstawać zabudowania dworca kolejowego, domy pracowników kolejowych i mieszkalne, nie związane z rolnictwem.

Układ przestrzenny: ulicówka, z zabudową po obu stronach szosy, kolonie po północno-zachodniej części do 1945 r. znajdowały się w obrębie wsi Gnojewo, obecnie przy ul. Żuławskiej.

Krajobraz kulturowy dawnej wsi zachowany został w północno-zachodniej i północno-wschodniej części Szymankowa (resztki dawnych zagród holenderskich).

Tropiszewo

Dawne nazwy: Trappenfelde (Schrötter)

Podstawowe dane historyczne: Wieś założona w 1629 r. przez kolonistów holenderskich. W 1885 roku powierzchnia wsi wynosiła 302 ha powierzchni, liczyła 109 mieszkańców, było tu 6 domów.

Układ przestrzenny: ulicówka jednostronna (przysiółek ulicowy), z trzema gospodarstwami po wschodniej stronie. Krajobraz kulturowy wsi zachowany częściowo, czytelny układ przestrzenny, zieleń drożna oraz przydomowa, historyczna zabudowa zachowana szczątkowo. Brak obiektów jednoznacznie związanych z osadnictwem holenderskim.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Zabytki nieruchomości w rejestrze zabytków województwa mazowieckiego

Na terenie gminy Lichnowy znajduje się 9 obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków. W poniższej tabeli przedstawiono szczegółowe ich zestawienie:

Lp.	nr rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków	nr decyzji	obiekt	miejsowość / adres
1.	131	4.12.1959 r.	KI.V/KZ/2/32/59	kościół parafialny p.w. Św. Mikołaja	Lisewo
2.	812	17.11.1974 r.	KI.VI/132/75	kościół parafialny p.w. Św. Urszuli	Lichnowy
3.	1033	2.09.1983 r.	KI-I-2061/83	dom	Lichnowki 44
4.	1039	18.11.1983 r.	KL-I/2747/83	kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny	Boręty
5.	1341	15.01.1991 r.	PSOZ-534/11/91	zespół dworsko-parkowy z folwarkiem /dwór, budynek mieszkalny przy ul. 10 Marca 46, spichlerz, zespół 4 budynków folwarcznych, park/	Lisewo
6.	1355	27.09.1991 r.	PSOZ-534/72/91	zagroda /dom, stodoła, obora/	Starynia 11
7.	1360	10.01.1992 r.	PSOZ-534/1/92	dom	Lachowicza 21-23
8.	1440	21.02.1994 r.	PSOZ/VIII/313/94	ruina kościoła p.w. Św. Katarzyny wraz z otaczającym cmentarzem	Boręty
9.	1571	13.11.1995 r.	PSOZ/VIII/2034/95	dom	Pordenowo 36

5.3.2. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Po uporządkowaniu i skatalogowaniu gminnego zasobu zabytków nieruchomych, w Gminnej Ewidencji Zabytków umieszczono obiekty, które prezentuje poniższa tabela:

L.p.	Miejscowość	ulica	nr	obiekt	datowanie	rejestr zabytków
1	Boręty			Ruina kościoła p.w. Św. Katarzyny Męczennicy	XIV - XV w., 1805 r., 1945 r.	decyzja z dnia 21.02.1994 r., nr rej. 1440
2	Boręty			Cmentarz	XIX w.	decyzja z dnia 21.02.1994 r., nr rej. 1440
3	Boręty			Kościół rzymsko-katolicki p.w. Św. Katarzyny	I. 1841-1842	decyzja z dnia 18.11.1983 r., nr rej. 1039
4	Boręty		8	Dom / obora	k. XIX w.	
5	Boręty		11	Szkoła	ok. 1925 r.	
6	Boręty		17-19	Dom	1854 r.	
7	Boręty		17-19	Budynek gospodarczy I	ok. 1900 r.	
8	Boręty		17-19	Budynek gospodarczy II	ok. 1900 r.	
9	Boręty		24	Chlew	kon. XIX w.	
10	Boręty		28	Dom	k. XIX w.	
11	Boręty		29	Szkoła lub plebania	2 poł. XIX w.	
12	Boręty		29	Budynek gospodarczy	2 poł. XIX w.	
13	Boręty		31	Dom	kon. XIX w.	

14	Boręty		33	Chlew / stajnia	kon. XIX w.	
15	Boręty		36	Dom	kon. XIX w.	
16	Boręty		39	Dom	pocz. XX w.	
17	Boręty		39	Stodoła	pocz. XIX w.	
18	Boręty		40	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
19	Boręty		42	Dom	1 poł. XIX w.	
20	Boręty		57	Dom	pocz. XX w.	
21	Boręty			Strażnica wałowa	pocz. XX w.	
22	Boręty Drugie			Dom podcieniowy	ok. 1895 r.	
23	Boręty Drugie			Stodoła	kon. XIX w.	
24	Boręty Drugie			Obora	1923 r.	
25	Boręty Drugie			Waga	ok. 1930 r.	
26	Dąbrowa			Cmentarz	I poł. XIX w.	
27	Dąbrowa			Kapliczka przydrożna	pocz. XX w.	
28	Dąbrowa		26	Spichlerz	pocz. XX w.	
29	Dąbrowa		29	Dom	pocz. XX w.	
30	Dąbrowa		36/38	Dom	kon. XIX w.	
31	Dąbrowa		44	Dom	kon. XIX w.	
32	Dąbrowa		44	Budynek gospodarczy	kon. XIX w.	
33	Dąbrowa		46	Dom	ok. 1780 r.	

34	Dąbrowa		46	Budynek gospodarczy	ok. 1930 r.	
35	Dąbrowa		53	Dom	pocz. XX w.	
36	Dąbrowa		54	Dom	1 ćw. XIX w., rozbudowany kon. XIX w.	
37	Dąbrowa		54	Budynek gospodarczy	pocz. XX .	
38	Dąbrowa		56	Obora	ok. 1910 r.	
39	Dąbrówka		b.nr	Dom	pocz. XX w.	
40	Lichnowy	ul. Jesionowa	1	Rozlewnia piwa	pocz. XX w.	
41	Lichnowy	ul. Jesionowa	2	Dwojak	2 ćw. XIX w.	
42	Lichnowy	ul. Jesionowa	3	Dom	kon. XVIII w.	
43	Lichnowy	ul. Jesionowa	06-kwi	Dwojak	kon. XIX w.	
44	Lichnowy	ul. Jesionowa	5	Dom	2 poł. XIX w.	
45	Lichnowy	ul. Jesionowa	8	Dom	pocz. XX w.	
46	Lichnowy	ul. Jesionowa	11	Dom	ok. 1920 r.	
47	Lichnowy	ul. Jesionowa	16 (d. 72)	Dom	pocz. XX w.	
48	Lichnowy	ul. Lachowicza	13	Czworak	pocz. XX w.	

49	Lichnowy	ul. Lachowicza	15	Wędzarnia	ok. 1920 r.	
50	Lichnowy	ul. Lachowicza	17	Obora	1903 r.	
51	Lichnowy	ul. Lachowicza	21-23	Dom	2 poł. XIX w.	decyzja z dnia 10.01.1992 r., nr rej. 1360
52	Lichnowy	ul. Lachowicza	23 A	Budynek gospodarczy	1920 r.	
53	Lichnowy	ul. Lachowicza	25	Dom	pocz. XX w.	
54	Lichnowy	ul. Lachowicza	25 A	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
55	Lichnowy	ul. Lachowicza	27	Dom	ok. 1880 r.	
56	Lichnowy	ul. Lachowicza	29	Dom	1852 r.	
57	Lichnowy	ul. Lachowicza	31	Dom	pocz. XX w.	
58	Lichnowy	ul. Lachowicza	35	Czworak	pocz. XX w.	
59	Lichnowy	ul. Lachowicza	37/39	Czworak	ok. 1900 r.	
60	Lichnowy	ul. Lachowicza	41/43	Dom	ok. 1930 r.	
61	Lichnowy	ul. Lipowa	8	Dom	1915 r.	
62	Lichnowy	ul. Lipowa	8	Budynek gospodarczy	ok. 1915 r.	
63	Lichnowy	ul. Lipowa	8	Stajnia	ok. 1915 r.	
64	Lichnowy	ul. Polna	5	Dom	1870 r.	

65	Lichnowy	ul. Polna	b.nr	Dom (d. nr 82)	pocz. XX w.	
66	Lichnowy	ul. Tczewska	2	Dom pracowników kolei	ok. 1930 r.	
67	Lichnowy	ul. Tczewska	2	Budynek gospodarczy I do stacji kolejowej	ok. 1930 r.	
68	Lichnowy	ul. Tczewska	2	Budynek gospodarczy II do stacji kolejowej	ok. 1930 r.	
69	Lichnowy	ul. Wiatraczna		Cmentarz	1 poł. XIX w.	
70	Lichnowy	ul. Wiatraczna	3	Dom	ok. 1910 r.	
71	Lichnowy	ul. Wiatraczna	4	Dom	4 ćw. XIX w.	
72	Lichnowy	ul. Wiatraczna	5	Dom	kon. XIX w.	
73	Lichnowy	ul. Wiatraczna	6	Dom	kon. XIX w.	
74	Lichnowy	ul. Zwycięstwa		Kościół parafialny p.w. Św. Urszuli	ok. 1350, l. 1875-1876, l. 1897-1898.	decyzja z dnia 17.11.1974 r., nr rej. 812
75	Lichnowy	ul. Zwycięstwa		Cmentarz przykościelny z ogrodzeniem i bramą	poł. XIV w., nagrobki 2 poł. XIX w.	
76	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	3	Dom	1895 r.	
77	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	3	Mur z portalem	1749 r.	

78	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	3	Budynek gospodarczy I	1905 r.	
79	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	3	Budynek gospodarczy II	1905 r.	
80	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	3	Stodoła	I. 30-te XX w.	
81	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	3	Magazyn	1905 r.	
82	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	3	Warsztat	1905 r.	
83	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	4	Dom	4 ćw. XIX w.	
84	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	6	Dom	pocz. XX w.	
85	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	8	Poczta	1910 r.	
86	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	10-wrz	Czworak	1919 r.	
87	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	12	Dom	pocz. XX w.	
88	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	13 A	Dom	pocz. XX w.	
89	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	15 A	Szkoła	1930 r.	
90	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	15 A	Budynek gospodarczy	ok. 1930 r.	
91	Lichnowy	ul. Zwycięstwa	19	Dom	ok. 1820 r.	
92	Lichnowki			Cmentarz	1 poł. XIX w.	

93	Lichnówki			Kapliczka przydrożna z figurą Matki Boskiej	I poł. XX w.	
94	Lichnówki		1	Dom	pocz. XX w.	
95	Lichnówki		2	Dom	kon. XIX w.	
96	Lichnówki		9	Dom	3 ćw. XIX w.	
97	Lichnówki		13	Dom	kon. XVIII w.	
98	Lichnówki		23	Dom	ok. 1920 r.	
99	Lichnówki		23	Obora	1934 r.	
100	Lichnówki		23	Budynek gospodarczy	ok. 1900 r.	
101	Lichnówki		23 A	Dom	ok. 1900 r.	
102	Lichnówki		24	Stodoła	pocz. XX w.	
103	Lichnówki		27/29	Dwojak	pocz. XX w.	
104	Lichnówki		28	Szkoła	pocz. XX w.	
105	Lichnówki		28	Budynek gospodarczy / gołębnik	pocz. XX w.	
106	Lichnówki		44	Dom	1767 r.	decyzja z dnia 2.09.1983 r., nr rej. 1033
107	Lichnówki		54	Dom	pocz. XX w.	
108	Lichnówki		54	Obora / stajnia	1911 r.	
109	Lichnówki		62	Czworak	pocz. XX w.	
110	Lichnówki		62	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	

111	Lichnówki		b. nr	Dom	kon. XIX w.	
112	Lichnówki		b. nr	Dom	ok. poł. XIX w.	
113	Lichnówki Pierwsze		1	Dom	2 poł. XIX w.	
114	Lichnówki Pierwsze		1	Magazyn / obora	1911 r.	
115	Lichnówki Pierwsze		1	Stodoła	pocz. XX w.	
116	Lichnówki Pierwsze		1	Park	pocz. XX w.	
117	Lichnówki Drugie			Dwór	pocz. XX w.	
118	Lichnówki Drugie			Magazyn	pocz. XX w.	
119	Lichnówki Drugie			Spichlerz	lata 30-te XX w.	
120	Lichnówki Drugie		27	Dom	pocz. XX w.	
121	Lichnówki Drugie		27	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
122	Lichnówki Drugie		27	Szopa	pocz. XX w.	
123	Lichnówki Drugie		28	Dom	pocz. XX w.	
124	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca		Kościół parafialny p.w. św. Mikołaja	XV w., XVII w.	decyzja z dnia 4.12.1959 r., nr rej. 131
125	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca		Dworzec	kon. XIX w.	
126	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca		Aleja kasztanowców do stacji kolejowej	kon. XIX w.	
127	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca		Wagon	2 ćw. XX w.	
128	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	3	Dom	kon. XIX w.	

129	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	3	Budynek gospodarczy I	kon. XIX w.	
130	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	3	Budynek gospodarczy II	kon. XIX w.	
131	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	4	Dom	pocz. XX w.	
132	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	4	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
133	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	6	Dom	kon. XIXw.	
134	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	6	Budynek gospodarczy	kon. XIX w.	
135	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	7	Dworzec kolei wąskotorowej	pocz. XX w.	
136	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	01-wrz	Lokomotywnia I	pocz. XX w.	
137	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	02-wrz	Lokomotywnia II	pocz. XX w.	
138	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	13	Budynek gospodarczy I	pocz. XX w.	
139	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	13	Budynek gospodarczy II	pocz. XX w.	
140	Lisewo Malborskie	ui. 10-tego Marca 16	16	Dom	ok. 1930 r.	
141	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	19	Dom	kon. XIX w.	
142	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	25	Dom	pocz. XX w.	
143	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	28	Dom	pocz. XX w.	

144	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	30	Dwojak	pocz. XX w.	
145	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	31	Dom	ok. 1880 r.	
146	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	31	Budynek gospodarczy	ok. 1880 r.	
147	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	32	Dom	ok. 1920 r.	
148	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	33	Dom	ok. 1930 r.	
149	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	35	Dom	ok. 1920 r.	
150	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	36	Poczta	kon. XIX w.	
151	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	36 A	Dom	pocz. XX w.	
152	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	39	Szkoła podstawowa	ok. 1930 r.	
153	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	41	Dom	ok. 1928 r.	
154	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	44	Dwór	k. XVIII w., przebudowany po 1900 r.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
155	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	44	Park	poł. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
156	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	44	Budynek gospodarczy I	kon. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341

157	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	44	Budynek gospodarczy II	kon. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
158	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	44	Spichlerz	pocz. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
159	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	44	Wozownia	kon. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
160	Lisewo Malborskie	ul. 10 Marca	44	Budynek gospodarczy III	kon. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
161	Lisewo Malborskie	ul. 10-Marca	44	Stajnia	kon. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
162	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	45	Czworak	pocz. XX w.	
163	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	sty-46	Dom	kon. XIX w.	
164	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	sty-46	Stajnia	pocz. XX w.	
165	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	lut-46	Dom	3 ćw. XIX w.	decyzja z dnia 15.01.1991 r., nr rej. 1341
166	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	53 A	Czworak	pocz. XX w.	
167	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	53 B	Dwojak	pocz. XX w.	

168	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	53 C	Dwojak	pocz. XX w.	
169	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	53 D	Dom	1882 r.	
170	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	54	Dom	pocz. XX w.	
171	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	58	Dom	ok. 1910 r.	
172	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	60	Dom	kon. XVIII w.	
173	Lisewo Malborskie	ul. 10-tego Marca	62	Dom	kon. XVIII w.	
174	Lisewo Malborskie	ul. Braterska	10	Dom	kon. XIX w.	
175	Lisewo Malborskie	ul. Braterska	12	Dom	kon. XIX w.	
176	Lisewo Malborskie	ul. Braterska	14	Czworak	kon. XIX w.	
177	Lisewo Malborskie	ul. Braterska	18	Dom	kon. XIX w.	
178	Lisewo Malborskie	ul. Braterska	18	Budynek gospodarczy	kon. XIX w.	
179	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa		Wiadukt kolejowy	I. 1888-1891	
180	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	5	Dom	kon. XIX w.	
181	Lisewo Kolejowa	ul. Kolejowa	7	Dom	ok. 1920 r.	
182	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	11	Dom	kon. XIX w.	

183	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	13	Dom	kon. XIX w.	
184	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	15	Dom	pocz. XX w.	
185	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	23	Dom	I. 20-te XX w.	
186	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	25	Dom	pocz. XX w.	
187	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	25	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
188	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	33	Dwór	4 ćw. XIX w.	
189	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	33	Spichlerz	1884 r.	
190	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	33	Stajnia / obora / spichlerz	1884 r.	
191	Lisewo Malborskie	ul. Kolejowa	33	Stodoła	pocz. XIX w.	
192	Lisewo Malborskie	ul. Robotnicza	3	Czworak	pocz. XX w.	
193	Lisewo Malborskie	ul. Robotnicza	5	Czworak	pocz. XX w.	
194	Lisewo Malborskie	ul. Robotnicza	6	Dom	kon. XIX w.	
195	Lisewo Malborskie	ul. Robotnicza	7	Czworak	pocz. XX w.	
196	Lisewo Malborskie	ul. Wyzwolenia	13	Czworak	pocz. XX w.	
197	Lisewo Malborskie	ul. Wyzwolenia	14	Czworak	pocz. XX w.	

198	Lisewo Malborskie	ul. Wyzwolenia	15	Czworak	kon. XIX w.	
199	Lisewo Malborskie	ul. Wyzwolenia	17	Czworak	kon. XIX w.	
200	Parchowo	ul. Osiedlowa	1	Dwór	1868 r.	
201	Parchowo	ul. Osiedlowa	1	Park	2 poł. XIX w.	
202	Parszewo	ul. Brzozowa		Cmentarz	1 poł. XIX w.	
203	Parszewo	ul. Brzozowa		Transformator	ok. 1925 r.	
204	Parszewo	ul. Brzozowa		Kapliczka przydrożna	pocz. XX w.	
205	Parszewo	ul. Brzozowa		Dom	pocz. XX w.	
206	Parszewo	ul. Brzozowa	5	Dom	lata 20-30-te XX w.	
207	Parszewo	ul. Brzozowa	18	Szkoła	pocz. XX w.	
208	Parszewo	ul. Brzozowa	18	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
209	Parszewo	ul. Brzozowa	24	Chlewnia	pocz. XX w.	
210	Parszewo	ul. Brzozowa	26	Spichlerz	kon. XIX w.	
211	Parszewo	ul. Brzozowa	29	Wozownia	pocz. XX w.	
212	Parszewo	ul. Brzozowa	30	Obora	1921 r.	

213	Pordenowo			Cmentarz	1 poł. XIX w.	
214	Pordenowo		2	Dom	4 ćw. XIX w.	
215	Pordenowo		2	Obora	pocz. XX w.	
216	Pordenowo		4	Dom	ok. 1900 r.	
217	Pordenowo		8	Dom	ok. 1910 r.	
218	Pordenowo			Dom	pocz. XX w.	
219	Pordenowo		9	Dom	4 ćw. XIX w.	
220	Pordenowo		9	Obora / stodoła	4 ćw. XIX w.	
221	Pordenowo		9	Spichlerz	4 ćw. XIX w.	
222	Pordenowo		10	Dom	pocz. XX w.	
223	Pordenowo		11	Dom	pocz. XX w.	
224	Pordenowo		13	Obora	pocz. XX w.	
225	Pordenowo		15	Obora	1901 r.	
226	Pordenowo		15-17	Dom	ok. 1901 r.	
227	Pordenowo		15-17	Stajnia	ok. 1901 r.	
228	Pordenowo		16	Dom	ok. 1880 r.	
229	Pordenowo		16	Obora	ok. 1900 r.	
230	Pordenowo		18	Dom	kon. XIX w.	
231	Pordenowo			Kuźnia	1937 r.	
232	Pordenowo		20	Dom	1872 r.	
233	Pordenowo		20	Budynek gospodarczy	1937 r.	
234	Pordenowo		24	Czworak	pocz. XX w.	

235	Pordenowo		28	Dom	pocz. XX w.	
236	Pordenowo		36	Dom	1811 r., rozbud. 4 ćw. XIX w.	decyzja z dnia 13.11.1995 r., nr rej. 1571
237	Pordenowo		42	Dom	k. XVIII / pocz. XIX w.	
238	Pordenowo		42	Spichlerz	kon. XVIII w.	
239	Starynia		2	Dom	1864 r.	
240	Starynia		4	Dom	2 poł. XIX w.	
241	Starynia		4	Budynek gospodarczy	2 poł. XIX w.	
242	Starynia		4	Stodoła	2 poł. XIX w.	
243	Starynia		8	Dom	1798 r.	
244	Starynia		8	Budynek gospodarczy I	pocz. XX w.	
245	Starynia		8	Budynek gospodarczy II	pocz. XX w.	
246	Starynia		8	Stodoła	1936 r.	
247	Starynia		9	Dom	ok. 1850 r.	
248	Starynia		10	Dom	1 poł. XIX w.	
249	Starynia		10	Spichlerz	poł. XIX w.	
250	Starynia		10	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
251	Starynia		11	Dom	1 ćw. XX w.	decyzja z dnia 27.09.1991 r., nr rej. 1355

252	Starynia		11	Stodoła	1922 r.	decyzja z dnia 27.09.1991 r., nr rej. 1355
253	Starynia		11	Obora / spichlerz	1921 r.	decyzja z dnia 27.09.1991 r., nr rej. 1355
254	Starynia		12	Dom	poł. XIX w.	
255	Starynia		12	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
256	Starynia		13	Dom	ok. 1880 r.	
257	Starynia		13	Budynek gospodarczy	3 ćw. XIX w.	
258	Starynia		13	Stodoła	pocz. XX w.	
259	Szymankowo	ul. Boczna	4	Dom	kon. XIX w.	
260	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	3	Dom	pocz. XX w.	
261	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	3	Budynek gospodarczy I	pocz. XX w.	
262	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	3	Budynek gospodarczy II	pocz. XX w.	
263	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	5	Dom	pocz. XX w.	

264	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	5	Ziemianka	pocz. XX w.	
265	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	8	Dom	pocz. XX w.	
266	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	8	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
267	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	10	Dom	pocz. XX w.	
268	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	11	Dom	pocz. XX w.	
269	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	12	Dom	ok. 1933 r.	
270	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	13	Dom	ok. 1920 r.	
271	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	13	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
272	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	14	Szkoła	1933 r.	

273	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	15	Dom	ok. 1920 r.	
274	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	17	Dom	ok. 1920 r.	
275	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	17	Budynek gospodarczy	ok. 1920 r.	
276	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	21	Dom	4 ćw. XIX w.	
277	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	22	Dom	ok. 1880 r.	
278	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	22	Szopa	kon. XIX w.	
279	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	23	Dom	pocz. XX w.	
280	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	27	Dom	kon. XIX w.	
281	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	39	Dom	kon. XIX w.	

282	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	39	Budynek gospodarczy	kon. XIX w.	
283	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	7	Dworzec kolejowy	ok. 1857 r.	
284	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	7	Wiata dworcowa	ok. 1920 r.	
285	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	9	Magazyn	ok. 1920 r.	
286	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	7	Toaleta	ok. 1920 r.	
287	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	9	Ziemianka	ok. 1920 r.	
288	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	9	Budynek gospodarczy	ok. 1920 r.	
289	Szymankowo	ul. Bohaterów Września 1939 r.	21	Budynek gospodarczy	4 ćw. XIX w.	
290	Szymankowo	ul. Główna		Transformator	ok. 1920 r.	
291	Szymankowo	ul. Główna	3	Dom	pocz. XX w.	
292	Szymankowo	ul. Główna	3	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	

293	Szymankowo	ul. Główna	7	Czworak	pocz. XX w.	
294	Szymankowo	ul. Główna	7	Budynek gospodarczy	pocz. XX w.	
295	Szymankowo	ul. Główna	9	Magazyn	1907 r.	
296	Szymankowo	ul. Główna	10	Dom	pocz. XX w.	
297	Szymankowo	ul. Główna	13-lut	Dom	pocz. XX w.	
298	Szymankowo	ul. Główna	22	Dom	pocz. XX w.	
299	Szymankowo	ul. Główna	22	Budynek gospodarczy I	pocz. XX w.	
300	Szymankowo	ul. Główna	22	Budynek gospodarczy II	pocz. XX w.	
301	Szymankowo	ul. Lipowa	1	Dom	pocz. XX w.	
302	Szymankowo	ul. Lipowa	5	Dom	pocz. XX w.	
303	Szymankowo	ul. Żuławska	b. nr	Dom	ok. 1880 r.	
304	Szymankowo	ul. Żuławska	2	Dom	pocz. XX w.	
305	Szymankowo	ul. Żuławska	6	Dom	kon. XVIII w.	
306	Szymankowo	ul. Żuławska	b.nr	Dom	1933 r.	
307	Szymankowo	ul. Żuławska	48 J	Dom	pocz. XX w.	
308	Szymankowo	ul. Żuławska	48 J	Dom	pocz. XX w.	
309	Szymankowo	ul. Żuławska	48 J	Ziemianka	pocz. XX w.	
310	Szymankowo	ul. Żuławska	48 J	Wędzarnia	pocz. XX w.	
311	Tropiszewo			Kapliczka przydrożna	pocz. XX w.	
312	Tropiszewo		3:00 AM	Dom	ok. 1920 r.	

313	Tropiszewo		3:00 AM	Budynek gospodarczy	ok. 1920 r.	
314	Tropiszewo		7	Dom	ok. 1920 r.	
315	Tropiszewo		9	Dom	ok. 1920 r.	
316	Tropiszewo		12/12 A	Dom	pocz. XX w.	
317	Tropiszewo		17	Dom	pocz. XX w.	
318	Tropiszewo		22	Dom	pocz. XX w.	
319	Tropiszewo		26	Dom	kon. XIX w.	
320	Tropiszewo			Fabryka mydła	ok. 1930 r.	
321	Tropiszewo			Budynek gospodarczy przy fabryce	ok. 1930 r.	
322	Tropiszewo			Komin przy fabryce	ok. 1930 r.	

5.4. Najcenniejsze zabytki gminy

- Ruina kościoła św. Katarzyny w Borętach, wpisana do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu z dnia 21.02.1994 r. pod nr 1440. Kościół powstał w wyniku sześciu etapów realizacyjnych dokonanych w okresie XIV – XV w.; z początku XIV w. pochodzi prezbiterium i jednokondygnacyjna zakrystia, pod koniec XIV w. powstała nawa na szerokości prezbiterium, którą niedługo potem poszerzono po stronie północnej oraz podstawa wieży, pozostała część wieży została zbudowana w 1 poł. XV w. W 1805 r. wzniesiono przedsionek od strony południowej. Kościół został spalony w 1945 r. Wzniesiony w stylu gotyckim, z cegły, w wątku wendyjskim i gotyckim, na planie zbliżonym do kwadratu, z wydłużonym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium, od zachodu wieża na rzucie kwadratu. Obecnie zachowane są mury obwodowe do wysokości korony, brak stropu, dachu, okien i drewnianej części wieży. Kościół otoczony jest cmentarzem założonym prawdopodobnie w momencie budowy kościoła. Mimo

stanu ruiny – kościół wraz z cmentarzem stanowi ogniwo gęstej sieci parafialnej założonej na Żuławach w XIV – XV w.;

- Kościół św. Urszuli w Lichnowach, wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku z dnia 17.11.1974 r. pod nr 812. Wzniesiony ok. 1350 r., w latach 1875 – 1876 gruntownie remontowany, w 1894 r. spalony i następnie (w latach 1897 – 1898) odbudowany. Po pożarze dachy otrzymały nową konstrukcję i pokrycie dachówką esówką, którą w 1959 r. zastąpiono dachówką mnich-mniszka. Wzniesiony w stylu gotyckim, z cegły, orientowany, salowy, założony na planie prostokąta, z wydzielonym, nieco węższym od korpusu, trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Do nawy od północy przylega zakrystia. Od zachodu wznosi się murowana wieża, kryta ostrosłupowym, blaszanym hełmem, na szczycie hełmu iglica z krzyżem i chorągiewką. Nad wschodnią częścią nawy ażurowa sygnaturka z ośmiobocznym, blaszanym hełmem z iglicą. We wnętrzu strop płaski drewniany, w zakrystii sklepienie gwiaździste, w kruchcie krzyżowe. Jest to jeden z najstarszych i najlepiej zachowanych kościołów gotyckich na terenie Pomorza Gdańskiego.
- Kościół św. Mikołaja w Lisewie, wpisana do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku z dnia 4.12.1959 r. pod nr 131. Kościół wzniesiony został w XV w., wieża w XVII w., w stylu gotyckim, z cegły, orientowany, salowy, na rzucie prostokąta, oszkarpowany. Od północy przylega zakrystia kryta tym samym dachem co korpus kościoła, od zachodu wznosi się wieża z drewnianą izbicą. Wschodni ściana zwieńczona ażurowym, schodkowym szczytem, zdobionym ostrołukowymi prześwitami, profilowanymi lizenami i sterczynami. Dach korpusu i zakrystii kryty dachówką esówką, hełm wieży kryty blachą, na szczycie hełmu iglica z chorągiewką, na której widnieje data "1818".
- Ciekawym przykładem dziewiętnastowiecznej architektury sakralnej na terenie gminy jest kościół św. Katarzyny w Borętach wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu z dnia 18.11.1983 r. pod nr 1039. Kościół wzniesiony został w latach 1841-1842. Do 1945 r. był zbozem protestanckim, obecnie katolicki. Zbudowany w konstrukcji ryglowej (drewniany szkielet wypełniony cegłą licówką), na planie prostokąta, przekryty dachem dwuspadowym krytym dachówką karpiówką. Na zachodnim krańcu dachu drewniana wieżyczka zwieńczona hełmem. Wnętrze przekryte stropem deskowym. W części wschodniej rozbudowany chór wsparty na słupach.

5.5. Oprócz zabytków sakralnych cennymi zabytkami gminy Lichnowy są obiekty architektury świeckiej:

- Dom przy ul. Lachowicza 21-23 w Lichnowach, wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu z dnia 10.01.1992 r. pod nr 1360. Budynek pochodzi z 2 poł. XIX w. Budynek drewniany o konstrukcji wieńcowej, szczyty deskowane pionowo, na kamienno-ceglanej podmurówce. Zachowany wystrój elewacji: snycerskie zdobienia opasek okiennych, okapu. Od południa znajduje się przeszklona, snycersko zdobiona weranda. Współcześnie budynek przekształcono w wyniku remontów: częściowo przebudowane otwory okienne, okna PCV, elewacja wschodnia i północna obłożona sidingiem, dach częściowo kryty dachówką esówką, częściowo blachą. Stanowi przykład ciekawej XIX-wiecznej zabudowy drewnianej wsi. Posiada duże wartości architektoniczne.
- Dom nr 44 w Lichnowkach, wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu z dnia 2.09.1983 r. pod nr 1033. Budynek pochodzi z 1767 r. Jest to murowany budynek, kryty dwuspadowym dachem naczółkowym, posiada w elewacji południowej ryzalit z szachulcowym szczytem, zdobionym snycerskimi detalami: naroża w formie stylizowanych kompozytowych pilastrów, profilowany gzyms podokapowy. Dodatkowym elementem dekoracyjnym są drzwi główne o bogatej ornamentyce klasycystycznej. Budynek stanowi ciekawy przykład ewolucji formy domu podcieniowego charakterystycznego dla krajobrazu Żuław;
- Dom podcieniowy nr 36 w Pordenowie z 1811 r., wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu z dnia 13.11.1995 r. pod nr 1571. Budynek wzniesiony został zapewne wraz z całym gospodarstwem w 1811 r., rozbudowany w 4 ćw. XIX w. Budynek drewniany, w konstrukcji zrębowo-wieńcowej, ścianka kolankowa i wystawka w konstrukcji szachulcowej. Budynek posiada bogate zdobienia snycerskie: kolumny podcienia, pilastry na narożach, laubzekinowe dekoracje w podcieniu i szczytach. Stanowi interesujący przykład ludowego budownictwa podcieniowego z XIX w. o cechach klasycystycznych i walorach architektonicznych;
- Zagroda nr 11 w Staryni, wpisana do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu z dnia 27.09.1991 r. pod nr 1355. Powstała z 1 ćw. XX w. jako jednorodny zespół, w skład którego wchodzi budynek mieszkalny oraz dwa budynki gospodarcze: obora i stodoła. Dom murowany z cegły licówki, od północy przeszklona, drewniana weranda. Elewacje zdobione dekoracjami wykonanymi w tynku. Dekoracyjna stolarka drzwiowa i okienna. Budynki gospodarcze usytuowane w głębi działki. Stodoła murowana z cegły licówki, z ozdobnymi sterczynami, inicjałami i datą „BB 1922” w szczycie. Obora również murowana cegły licówki,

zdobiona ceglanymi detalami i sterczynami w szczycie, z datą „1921”. Zagroda cenna jest ze względu na walory architektoniczne oraz jednorodny charakter całego zespołu.

- Zespół dworsko-parkowy w Lisewie przy ul. 10-tego Marca 44 wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu z dnia 15.01.1991 r. pod nr 1341. Zespół pochodzi z okresu od końca XVIII w. do pocz. XX w., w jego skład wchodzi: dwór (z k. XVIII w.), budynek mieszkalny przy ul. 10 Marca 46 (z 3 ćw. XIX w.), spichlerz (z pocz. XIX w.), zespół 4 budynków folwarcznych (z przełomu XIX i XX w.) oraz park (z poł. XIX w.).
- Dwór murowany, tynkowany, od wschodu i od północy powojenne dobudówki. Zachowany skromny wystrój elewacji (profilowane gzymsy i opaski okienne), zachowane oryginalne okna i drzwi. Dach kryty eternitem. W tylnej (wschodniej) elewacji drewniany ganek ze snycerskimi zdobieniami, powyżej w połąci dachowej lukarna z witrażowymi oknami.
- Budynek mieszkalny (przy ul. 10-tego Marca 46) murowany, prawdopodobnie wtórnie otynkowany, detale ceglane, pomalowane farbą, okna w elewacji wschodniej oryginalne, pozostałe drewniane powojenne, dach kryty papą.
- Spichlerz wzniesiony w konstrukcji ryglowej (drewniany szkielet wypełniony cegłą licówką), na dachu chorągiewka metalowa z nieczytelną datą.
- Budynek gospodarczy I wzniesiony z cegły licówki, zachowany skromny wystrój elewacji (gzyms wieńczący), otwory okienne zamurowane, drzwi oryginalne, dach kryty oryginalną dachówką esówką.
- Budynek gospodarczy II wzniesiony z cegły licówki, zachowany wystrój elewacji (gzymsy nadokienne, gzyms wieńczący, lizeny), część otworów okiennych zamurowana, drzwi oryginalne, dach kryty oryginalną dachówką esówką.
- Budynek gospodarczy III zbudowany z cegły licówki, na planie prostokąta, zachowane oryginalne wrota.
- Budynek gospodarczy IV (wozownia) drewniany, w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami, dach kryty oryginalną dachówką esówką. Ze względu na swoje wartości architektoniczne, przestrzenne i kulturowe stanowi cenny przykład założenia folwarcznego.

Do bardzo interesujących zabytków, stanowiących o specyfice regionu, należą pozostałości kultury materialnej społeczności mennonitów – zagrody olenderskie, domy podcieniowe i cmentarze. Warto również zwrócić uwagę na zabytki techniki, których ciekawe przykłady notujemy na terenie gminy Lichnowy.

Opisane poniżej obiekty dziedzictwa kulturowego nie figurują w rejestrze zabytków województwa pomorskiego, ale są ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków. Wiele z nich kwalifikuje się do wpisu do rejestru zabytków, są cennymi zabytkami nie tylko w skali gminy, ale także regionu i kraju.

Zabudowa wiejska:

- Boręty: zagroda nr 17-19; składa się z ceglanego domu z 1854 r. oraz dwóch ceglanych budynków gospodarczych z ok. 1900 r.
- Boręty Drugie: zagroda bez numeru, na północy kolonii; składa się z drewnianego domu podcieniowego z ok. 1895 r., drewnianej stodoły (kon. XIX w.), murowanej obory (1923 r.) i murowanej wagi (ok. 1930 r.).
- Lichnowy: domy drewniane przy ul. Jesionowej nr 3, 5, 11, ul. Lachowicza 27 i przy ul. Wiatracznej 4, zagroda przy ul. Zwycięstwa 3 (dom z 1895 r., ogrodzenie z portalem z 1749 r., 4 budynki gospodarcze z 1905 r., stodoła z I. 30-tych XX w.),
- Lichnowki: domy drewniane nr 2, 9, 13, 35 oraz dom bez numeru usytuowany północno- wschodniej części wsi – zasługują na uwagę jako relikty dawnych zagród holenderskich (budynki gospodarcze nie zachowały się).
- Lichnowki Pierwsze: zagroda nr 1 z zachowanym drewnianym domem – 2 poł. XIX w., stodołą, oborą i parkiem z pocz. XX w.
- Lisewo Malborskie: zespół pofolwarczny przy ul. Kolejowej 33 z 4 ćwierci XIX w. wraz zespołem czworaków oraz budynki mieszkalne przy ul. 10 Marca 35 i 36.
- Parchowo: dwór wraz z parkiem przy ul. Osiedlowej 1(2 połowa XIX w.).
- Pordenowo: zagroda nr 9 (dom drewniany – 1894 r., obora/stodoła – pocz. XX w., spichlerz – pocz. XX w.), zagroda nr 15-17 (jednorodny zespół z ok. 1901 r. składający się z domu, obory i stajni) oraz ciekawe przykłady architektury murowanej: domy nr 4, 8, 10, 11, 16 i drewnianej: domy nr 2, 18 i 19.
- Starynia: zagrody olenderskie; nr 4 (dom z budynkiem gospodarczym oraz wolnostojąca stodoła z 2 poł. XIX w.), nr 8 (dom – 1798 r. z dwoma budynkami gospodarczymi – pocz. XX w.), nr 10 (dom – 1 poł. XIX w. z dwoma budynkami

gospodarczymi – z poł. XIX w. i pocz. XX w.) nr 12 (dom i budynek gospodarczy), nr 13 (dom z budynkiem gospodarczym) oraz dom nr 2 z dawnej zagrody olenderskiej (1864 r.), nr 9 (dom z budynkiem gospodarczym z dawnej zagrody olenderskiej - ok. 1850 r.).

- Szymankowo: relikty zagród olenderskich: zagroda przy ul. Bohaterów Września 1938 r. 21 (dom z budynkiem gospodarczym z 4 ćw. XIX w.), ul. Bohaterów Września 1938 r. 22 (dom i szopa z końca XIX w.), ul. Bohaterów Września 1938 r. 39 (dom z budynkiem gospodarczym z kon. XIX w.), dom przy ul. Żuławskiej 6 z kon. XVIII w., dom z dawnej zagrody olenderskiej z ok. 1880 r. przy ul. Żuławskiej bez numeru (na początku wsi od strony Lichnowek).

Zabytki techniki:

- Lisewo Malborskie: stacja kolejowa wraz z budynkiem dworca oraz budynkiem mieszkalnym dla pracowników kolei przy ul. 10 Marca 6, zespół stacji kolei wąskotorowej, złożony z dworca oraz dwóch lokomotywowni.
- Szymankowo: stacja kolejowa (dworzec, wiata, magazyn, toaleta) jako miejsce ważne dla historii Polski ze względu na wydarzenia II wojny światowej (do 1 września 1939 r. miejscowość była częścią niemiecko-polskiego, kolejowego węzła granicznego. 1 września 1939 r. tutejsi kolejarze zatrzymali niemiecki pociąg pancerny, mający zaatakować stację kolejową w Tczewie, kierując go na ślepy tor. Dzięki temu żołnierzom polskim udało się wysadzić w powietrze most kolejowy i pokrzyżować plany ataku niemieckiego. W odwecie Niemcy rozstrzelali 40 osób).

Cmentarze:

- Dąbrowa – menonicki,
- Lichnowy – menonicki,
- Lichnowki – menonicki,
- Parszewo – ewangelicki,
- Pordenowo - menonicki.

Zasoby środowiska naturalnego

Gminę Lichnowy cechuje czyste powietrze; nie występują tu obiekty w znaczący sposób oddziałujące na warunki aerosanitarne. Występujące tereny są w przeważającej mierze podmokłe. Wody gruntowe są płytkie i zanieczyszczone (poziom wód stabilizuje się na głębokości 1-2 m).

Niewielką część powierzchni gminy stanowią lasy i grunty zadrzewione. Na terenie gminy Lichnowy lasy i grunty leśne zajmują tylko 0,18% ogólnej powierzchni. Niewielkie fragmenty lasów występują w dolinach cieków, przy czym część z nich kwalifikowana jest nie jako lasy, lecz zadrzewienia. Na terenie Gminy Lichnowy, wobec znikomej ilości lasów, rolę uzupełniającą w systemie ekologicznym gminy stanowią stare parki i zadrzewione cmentarze, stanowiące ostoję niektórych gatunków flory i fauny leśnej. Na terenie gminy notuje się osiem pomników przyrody.

Dolina Wisły została uznana za korytarz ekologiczny rangi międzynarodowej w sieci ekologicznej ECONET. W krajowym Systemie Obszarów Chronionych jest ona objęta ochroną w randze obszaru chronionego krajobrazu pod nazwą Środkowożuławski Obszar Chronionego Krajobrazu (w granicach gminy Lichnowy 507 ha), obejmuje on koryto i międzywale Wisły z łąkami, zakrzewieniami nadrzecznymi.

Ponadto występują tu elementy osnowy ekologicznej rangi regionalnej – korytarze ekologiczne drobnych cieków wodnych, parki wiejskie zgrupowania i aleje drzew i krzewów.

Turystyka

Przez obszar gminy przebiega znakowany „Nadwiślański” szlak turystyki pieszej biegnący wzdłuż wału przeciwpowodziowego rzeki Wisły oraz projektowany jest jeden z wariantów przebiegu międzynarodowej ścieżki rowerowej. Pomimo znacznego potencjału turystycznego gminy w postaci naturalnego nieskażonego środowiska, zasobów dziedzictwa kulturowego, kanałów odwadniających oraz atrakcyjnego położenia nad Wisłą (które stanowią ważny czynnik w rozwoju małej turystyki wodnej), w gminie Lichnowy brak zaplecza oraz infrastruktury turystycznej. Stworzenie takiej infrastruktury pozwoliłoby na promocję nie tylko walorów przyrodniczych, krajobrazowych, ale także historycznych i kulturowych.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ (ANALIZA SWOT)

Analizując stan krajobrazu kulturowego Gminy Lichnowy rozpoznano następujące czynniki determinujące jego dalszy rozwój:

Mocne strony:

- duża liczba obiektów zabytkowych,
- wyjątkowy w skali kraju i województwa zasób zabytków budownictwa olenderskiego,
- różnorodny zasób zabytków budownictwa regionalnego, drewnianego i ceglanego,
- atrakcyjne położenie gminy pod względem krajobrazowym; w tym położenie fragmentu gminy na Środkowożuławskim Obszarze Chronionego Krajobrazu,
- dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu gminy,
- dobrze funkcjonujący program dofinansowania na podstawie uchwały w sprawie udzielenia dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków,
- dogodne położenie przy dużym ośrodku miejskim – Tczewie.

Słabe strony:

- brak aktualnych planów zagospodarowania przestrzennego gminy,
- zły stan techniczny znacznej części obiektów zabytkowych,
- niewystarczające środki finansowe na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych,
- niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki,

- brak promocji zasobów dziedzictwa kulturowego gminy jako produktu turystycznego.

Szanse:

- stałe polepszanie stanu technicznego obiektów zabytkowych dzięki dotacjom z budżetu gminy w ramach uchwały w sprawie udzielenia dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków,
- wzrost zainteresowania właścicieli zabytków ochroną i pracami konserwatorskimi,
- rozwój turystyki i agroturystyki,
- budowa tras turystycznych i szlaków z uwzględnieniem obiektów zabytkowych,
- budowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych,
- pozyskiwanie funduszy na działania strukturalne dotyczące ochrony zabytków,
- edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym.

Zagrożenia:

- pogarszający się stan techniczny obiektów zabytkowych,
- samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień i pozwoleń konserwatorskich,
- brak katalogowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji,
- zbyt niskie nakłady z budżetu gminy na odnowę obszarów i obiektów zabytkowych,
- brak działań w celu pozyskania środków z zewnątrz na ochronę zabytków.

7. CELE STRATEGICZNE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY LICHNOWY

Głównym celem strategicznym Programu jest zachowanie dziedzictwa kulturowego służące budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej Gminy Lichnowy

7.1. Priorytety

W toku analizy, określono dwa priorytety realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy. Są to:

- **Priorytet I**

Ochrona dziedzictwa kulturowego

- **Priorytet II**

Promocja dziedzictwa kulturowego

7.2. Kierunki działań

W ramach wymienionych priorytetów wytyczono kierunki działań i na tej podstawie wyodrębniono poszczególne zadania.

Priorytet I: Ochrona dziedzictwa kulturowego			
Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu służące budowaniu tożsamości mieszkańców oraz promocji turystycznej.	Udzielenie wsparcia finansowego właścicielom obiektów zabytkowych w szczególności na szczególności konserwację, renowację, rewaloryzację, poprawę stanu zachowania obiektów zabytkowych.	Gmina Lichnowy	Dotacje unijne, Budżet Gminy.

	Ochrona krajobrazu kulturowego poprzez program rewitalizacji zabytkowych zespołów ruralistycznych oraz opracowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego ze szczególnym uwzględnieniem zapisów dotyczących zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazu kulturowego		

Priorytet II: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości lokalnej

Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Ochrona krajobrazu kulturowego i środowiska naturalnego.	<p>Wyznaczenie szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych wykorzystujących walory dziedzictwa kulturowego i walory przyrodnicze poprzez wytyczenie szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych, które przyczynią się do wzrostu ruchu turystycznego w gminie, co może stanowić istotny bodziec dla rozwoju agroturystyki.</p> <p>Popularyzacja ochrony zabytków dzięki organizacji konkursów, udostępnienie informacji o zabytkach na stronie internetowej gminy oraz publikacje.</p>	Gmina Lichnowy	Dotacje unijne, Budżet Gminy

7.3. Monitoring i ocena realizacji programu

Przedmiotem monitoringu będą działania podejmowane przez Gminę Lichnowy w dziedzinie ochrony i opieki nad zabytkami (w ramach własnego budżetu gminy). Za monitorowanie realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy na odpowiada Wójt, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Gminy sprawozdanie z realizacji programu.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- poziom (w %) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie gminy,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników), liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY LICHNOWY

Zadania określone w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy będą wykonywane przy pomocy następujących instrumentów:

- **instrumentów prawnych** – wynikających z przepisów ustawowych, obejmujących między innymi uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, stref ochrony konserwatorskiej, wykonywanie decyzji administracyjnych wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- **instrumentów finansowych** obejmujących między innymi finansowanie prac konserwatorskich, remontowych i archeologicznych, udzielanie dotacji na finansowanie prac konserwatorskich i restauratorskich, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych;
- **instrumentów koordynacji** obejmujących między innymi realizację zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w dokumentach strategicznych województwa mazowieckiego;
- **instrumentów społecznych** obejmujących między innymi działania edukacyjne promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi;
- **instrumentów kontrolnych** obejmujących między innymi aktualizację gminnej ewidencji zabytków, monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego.

9. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Lichnowy, po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostanie przedstawiony Radzie Gminy w celu przyjęcia go uchwałą. Program został opracowany na okres czterech lat i stanowi dokument uzupełniający w stosunku do innych dokumentów planistycznych i aktów prawa miejscowego. Co dwa lata Wójt będzie sporządzał sprawozdania z realizacji zadań Programu i przedstawiał je Radzie Gminnej oraz Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków.

Głównym odbiorcą programu jest społeczność lokalna, która bezpośrednio powinna odczuć efekty jego wdrażania. Dotyczy to nie tylko właścicieli i użytkowników obszarów i obiektów zabytkowych, ale również wszystkich mieszkańców. Program powinien służyć podejmowaniu planowych działań dotyczących: inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady zawarte w rozdziale 7. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.). Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Zadania związane z opieką nad zabytkami mogą być finansowane m.in. z następujących źródeł:

- z budżetu Gminy Lichnowy.
- z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace, zgodnie z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
- z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w ramach dotacji przyznanej zgodnie z art.77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. w oparciu o ogłaszane corocznie przez Ministerstwo aktualne programy.
- z dotacji unijnych w ramach nowych programów operacyjnych oraz Inicjatywy JESSICA.